

ШЛЮБНІСТЬ І ШЛЮБНИЙ СТАН СТАРОВІРІВ СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.¹

Російські старообрядці залишаються на сьогодні однією з найменш досліджених релігійних спільнот, які проживали на території Гетьманщини у XVIII ст. Важливе значення для заповнення цієї прогалини у вітчизняній історіографії має вивчення функціонування в середовищі цієї релігійної спільноти традиційних соціальних інститутів, одне з центральних місць серед яких посідає шлюб. Спробуємо розглянути його дію на прикладі мешканців так званих «Описных государевых малороссийских раскольнических слобод», що були засновані втікачами-старовірами на землях Стародубського полку наприкінці XVII – на початку XVIII ст. У 1715 р., за наказом Петра I, вони були переписані і об'єднані в особливе адміністративне управління під владою Київського генерал-губернатора².

Залучена нами джерельна база дозволяє провести історико-демографічне дослідження такого плану. Її основу складають матеріали Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. та IV (1782 р.) ревізії, що містять

чимало даних, які досить повно характеризують інститут шлюбу та шлюбних відносин у цих поселеннях. Методологічною базою нашої роботи є статистичні, демографічні та квантитативні методи історичних досліджень³.

Однак, перш ніж вдаватись до досліджень того статистичного матеріалу, який є у нашому розпорядженні, зауважимо, що ставлення до шлюбу у старовірів не завжди відповідало загальноприйнятим нормам того часу. Найрадикальніші з них – представники більшості безпопівських згод: поморці, федосіївці⁴ та ін. – взагалі відкидали його необхідність. Виходячи з свого есхатологічного переконання про те, що царство антихриста уже настало, вони висунули цілий ряд аргументів щодо непотрібності шлюбу. На їхню думку, шлюб не можна було укладати з кількох причин: по-перше, порушувався такий необхідний для спасіння під час страшного суду ідеал чистоти; по-друге, за відсутності священства правильні шлюби нікому було освячувати і, по-третє, такі шлюби вели лише до народження нових слуг антихриста⁵.

¹ Стаття підготовлена за фінансової підтримки American Council of Learned Societies (Нью-Йорк, США).

² Дет. див.: Волошин Ю. Російські старообрядці на землях Стародубського та Чернігівського полків Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст. // Ковчег. – Львів, 2001. – №3. – С. 255–258.

³ Дет. див.: Хаджнал Дж. Европейський тип брачності в ретроспективі // Брачність, рождаемость, семья за три века. – М.: Статистика, – 1979. – С. 23–33. Арсеньєва Н.Б., Егунова А.И. Ревизские сказки: новые возможности исторического исследования // www.ab.ru/-kleo/aik/; Арсентьев Н.М., Першин С.В., Стешин А.В., Щербаков В.В. Система сбора и обработки материалов ревизских сказок // Там же.

⁴ Поморський толк (Данилівці) – одна з найбільших течій у безпопівщині. Сформувався наприкінці XVII ст. на півночі Росії. Першу громаду заснував дяк Данило Вікулін у 1695 р. на р. Виг (звідси назва – данилівці). На ранній стадії свого існування Д. заперечували царську владу, не визнавали шлюбу і пропагували самоспалення як одну з форм спасіння. У пер. пол. XVIII ст. Д. дещо відійшли від есхатологічних поглядів. Це викликало розкол і появу цілого ряду згод (новожони, філіповці, аароновці).

Федосіївський толк – одна з найбільш значних течій в безпопівщині, яка сформувалась у др. пол. XVII ст. Засновником Ф.т. був дяк Феодосій Васильєв, який разом зі своїми однодумцями, відколовся від поморців і організував общину нового напрямку. Для віровчення Ф.т. були характерні безшлюбність та вороже ставлення до держави і православної церкви. З др. пол. XVIII ст. головним центром Ф.т. став Преображенський цвинтар у Москві, де були засновані чоловічий та жіночий монастирі. У XIX ст. Ф.т. розпався на цілий ряд згод.

⁵ Эткинд А. Хлыст (Секты, литература и революция) – М.: Новое литературное обозрение. – 1998. – С. 29. Див. також: Панченко А.А. Христовщина и скопчество: фольклор и традиционная культура русских мистических сект. – М.: ОГИ, 2002. – С. 128; Нильський І. Семейная жизнь в русском расколе. Исторический очерк раскольнического учения о браке. – Вып. 1. – СПб., 1869. – С. 20–31.

Однак переважна більшість мешканців «описних слобод» належала до поміркованої течії – попівської, представники якої шлюб визнавали. Інколи, за відсутності власного священнослужителя, вони вдавались навіть до послуг представника офіційної церкви, якщо той погоджувався, безумовно, за велику плату, вінчати за старими обрядами⁶. Щоправда, такі шлюби не могли оформлятися офіційно, оскільки тоді б нареченим належало прийняти православ'я, а старообрядницькі священники на той час метричних книг ще не вели. Більше того, серед безпопівців, які проживали на Стародубщині, теж, очевидно, було чимало таких, які визнавали шлюб. Один з них, Іван Алексєєв, навіть у 1762 р. присвятив йому спеціальний твір – «Про тайство шлюбу»⁷.

У зв'язку з такою специфічною ситуацією перед нами закономірно постає питання: наскільки відображені в джерелах дані про шлюбний стан населення відповідали реальному станові речей? Однак, на нашу думку, з огляду на мету переписів, старовіри не мали підстав приховувати свій шлюбний стан, адже оподаткування велося за домогосподарствами та особами чоловічої статі, а не за сімейними парами. Щоправда, не варто забувати й про неприйняття частиною з них будь-яких переписів узагалі. Крім того, переписувачі в силу різних причин могли не врахувати частину осіб, але це не могло суттєво вплинути на загальну картину.

Тож на основі даних Рум'янцевського пе-

репису та матеріалів четвертої ревізії спробуємо відповісти на такі питання:

- Яке число старовірів перебувало в шлюбі у досліджуваний період?
- Яка їх частка перебувала в шлюбі раніше?
- Яка частка ніколи не брала шлюб?
- У якому віці представники обох статей брали шлюб?
- Який вигляд мав шлюбний ринок?
- Як довго тривав шлюб?
- Як часто мешканці слобод вступали у повторний шлюб?
- Наскільки серед старообрядців були поширені позашлюбні зв'язки?

Для з'ясування перших трьох запитань, на основі вказаних критеріїв, підрахуємо чоловіче та жіноче населення відповідно до окремих вікових груп. За найнижчу точку відліку візьмемо категорію 10–14 років*, оскільки найнижчий допустимий шлюбний вік для дівчат розпочинався у 13 років⁸. Цікаво, що до працездатного населення, згідно з Рум'янцевським описом, їх зараховували лише з 15 років (див. табл.1).

Наші обрахунки засвідчують, що на момент перепису найбільшу частку серед слобожан шлюбного віку становили одружені – 67,5% у чоловіків і 73,6% у жінок. Досить суттєво їм поступалися ті, що ніколи не були одруженими, – 30,5% серед чоловіків і 16,7% серед жінок. На останній позиції знаходились вдівці – 2% і вдови – 9,7%.

Таблиця 1

Шлюбний стан населення «описних слобод» у 1767 р.

Вікові групи	Чоловіки						Жінки					
	Неодружені		Одружені		Вдівці		Незаміжні		Заміжні		Вдови	
	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
10-14	456	100	—	—	—	—	451	99,1	4	0,9	—	—
15-19	401	95	23	5	—	—	273	80,8	65	19,2	—	—
20-24	193	49,6	196	50,4	—	—	52	12,7	355	86,3	2	1
25-29	53	18,5	232	80,8	2	0,7	10	3,1	308	95,1	6	1,8
30-34	25	7,8	296	92,2	—	—	10	3,6	262	93,9	7	2,5

⁶ Русские. – М.: Наука, 1999 – С. 421.

⁷ Вургафт С.Г., Ушаков И.А. Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря. – М.: Церковь, 1996. – С. 55, 57.

* Варто зауважити, що в демографічній науці населення, як правило, ділять на 5-ти, або 10-ти річні групи. (Див.: Прибиткова І.М. Основи демографії: посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів. – К.: АртЕк, 1955. – С. 108). Для нашого дослідження найбільш оптимальним є перший варіант, а оскільки в той час траплялися випадки вступу у шлюб раніше 15 років, то видається закономірним використання саме цієї категорії.

⁸ Цатурова М.К. Русское семейное право XVI–XVIII вв. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 8.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
35-39	16	6	247	92,9	3	1,1	4	1,8	211	92,5	13	5,7
40-44	8	3,7	201	93,5	6	2,8	3	1,5	166	83,4	30	15,1
45-49	12	8,2	133	91,1	1	0,7	1	0,8	89	67,9	41	31,3
50-54	6	5,2	101	87,8	8	7	6	4,6	88	67,2	37	28,2
55-59	3	3,9	71	91	4	5,1	7	10,3	40	58,8	21	30,9
60-64	9	11,8	59	77,6	8	10,6	5	7,5	28	41,7	34	50,8
65-69	2	4,9	35	85,4	4	9,7	1	5	8	40	11	55
> 70	10	15,6	43	67,2	11	17,2	—	—	17	58,6	12	41,4
Всього	1194	30,5	1637	67,5	47	2	823	16,7	1637	73,6	214	9,7

Якщо ж розглядати ці три категорії більш детально, за віковими показниками, то ми побачимо, що найбільша частка тих, які були неодруженими, серед чоловіків припадала на осіб віком від 15 до 25 років (80,5%). У жінок основну масу незаміжніх становили особи 15–19 років (73,4%). Тобто, на момент складання перепису неодруженими були саме ті старовіри, які ще мали потенційну можливість взяти шлюб. Крім того, не можна відкидати й можливості одруження частини холостих із інших вікових категорій, принаймні до 49 років. Таким чином, за межами шлюбу залишався відносно незначний відсоток населення – серед чоловіків близько 30 осіб (4% від усіх неодружених), а серед жінок близько 19 (5%). Більшу чисельність чоловіків, очевидно, слід пов'язувати з їхньою загальною перевагою серед слобідських мешканців. Потрібно також відзначити, що

велика частка неодружених у перших двох вікових групах засвідчує незначне поширення в “описних слободах” ранніх шлюбів. Як бачимо, лише 4 дівчини були видані заміж раніше 15-літнього віку.

Значно точніші дані відносно рівня шлюбності* можна отримати, застосувавши методику, запропоновану французькими дослідниками Л. Анрі та А. Блюмом. За нею вважається, що можливість вперше взяти шлюб зменшується відповідно до зростання віку і стає мінімальною у 50 років⁹. Таким чином, показник остаточної безшлюбності** дорівнює показникові безшлюбності у 50 років.

Побудована нами таблиця шлюбного стану населення дозволяє підрахувати число осіб, які залишилися поза межами шлюбу для кожної статі і кожної вікової групи (див. табл. 2).

Таблиця 2

Число осіб, які не взяли шлюб

Вікові групи	Описні слободи				Українські села			
	Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки	
	Неодружені	Всього	Незаміжні	Всього	Неодружені	Всього	Незаміжні	Всього
10-14	456	456	451	455	304	305	229	229
15-19	401	424	273	338	225	274	150	198
20-24	192	338	52	409	112	235	10	197
25-29	53	289	10	324	20	143	—	153
30-34	25	321	7	276	12	239	1	235
35-39	16	266	4	228	2	83	—	63
40-44	8	215	3	205	1	168	—	156
45-49	12	147	1	131	—	58	—	42
50-54	6	115	6	131	1	91	—	85
55-59	3	78	7	68	—	27	—	18
60 і старші	21	181	6	116	—	139	—	142

* Рівень шлюбності вимірюють для кожної вікової групи в частках тих, хто на момент перепису перебував у шлюбі.

⁹ Анрі Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. – М. 1997. – С. 48.

** Частка тих, хто ніколи не перебував у шлюбі до 50 років.

Таким чином, частку осіб, які не взяли шлюб до 50 років, отримуємо шляхом підрахунку середнього значення для 45–49 і 50–54 років¹⁰. Зокрема, для чоловіків вона становила:

$$C^{50} = \frac{12 + 6}{147 + 115} = 0,068;$$

а для жінок:

$$C^{50} = \frac{1 + 6}{131 + 131} = 0,027.$$

Крім того, можемо визначити й частку осіб, які не брали шлюб (див. табл. 3).

Таблиця 3

Частка осіб, які залишилися поза шлюбом

Вікові категорії	Описні слободи		Українські села	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
C ¹⁰⁻¹⁴	1	0,991	0,996	1
C ¹⁵⁻¹⁹	0,945	0,807	0,930	0,757
C ²⁰⁻²⁴	0,494	0,127	0,476	0,050
C ²⁵⁻²⁹	0,183	0,030	0,139	0
C ³⁰⁻³⁴	0,077	0,025	0,050	0,004
C ³⁵⁻³⁹	0,060	0,017	0,024	0
C ⁴⁰⁻⁴⁴	0,037	0,014	0,005	0
C ⁴⁵⁻⁴⁹	0,081	0,007	0	0
Всього	2,877	2,018	2,620	1,811
C ⁵⁰	0,068	0,027	0,007	0

Таким чином, застосування цього методу підтверджує висновок про те, що до шлюбу не вступала лише незначна частина слобожан, більшість з яких становили чоловіки. Порівняння отриманих результатів з аналогічними даними сусідніх українських сіл, наведених у таблиці, дає підставу твердити, що частка мешканців «описних слобод», які залишилися поза шлюбом, була набагато більшою. З таблиці видно, що заміж виходили всі українські жінки, а неодружених чоловіків було майже вдсятеро менше, ніж серед старообрядців. Однією з причин цих відмінностей, очевидно, необхідно вважати те, що у старовірів був значно вужчий шлюбний ринок, на чому ми зупинимось пізніше.

Підрахунки засвідчують, що одружені мали перевагу в дев'яти вікових категоріях чоловічої статі – від 25 до 69 років і п'яти жіночої – від 20 до 44 років. Найбільший відсоток жонатих чоловіків (93,5%) припадав на осіб 40–44-х років, а жінок (95,1%) – 25–29. Така очевидна невідповідність між одруженими представниками обох статей швидше всього пов'язана з доволі високим рівнем смертності, що, в свою чергу, призводило до зростання числа вдів, частка яких, починаючи з 40-літнього віку,

доволі значна, а у двох вікових групах (60–64 і 65–69) вона навіть перевищила половину осіб. Впадає в око й те, що у віковій групі від 20 до 24 років частка одружених чоловіків значно поступається частці жінок. Тобто, чоловіки одружувались пізніше, ніж жінки.

Загальний відсоток тих, що раніше перебували у шлюбі, як видно з таблиці, невисокий і назагал становить лише 5,6% усього населення шлюбного віку. У статевому співвідношенні перевага була на боці вдів. У середньому їх припадало 21,4 на слободу, тоді як вдівці поступалися їм майже у п'ять разів – 4,7 на слободу. На нашу думку, ця перевага зумовлена дією, як мінімум, двох демографічних чинників – вищим рівнем чоловічої смертності та частішим, як зазначалось вище, вступом чоловіків у повторний шлюб. Дещо іншою виглядає ситуація в полкових селах – меншим був відсоток вдівців та вдів (4,9%), а співвідношення між ними значно вищим – вдів 15,5 на село, а вдівців – 7,5.

Отже, результати проведеного нами дослідження засвідчують, що переважна більшість мешканців слобод обох статей, починаючи від 15 років, перебувала у шлюбі. Відсоток осіб, які ніколи не брали шлюб, був дуже незначний.

¹⁰ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. – М. 1997. – С. 48.

Щоправда, чоловіки залишались поза межами шлюбу частіше за жінок. Невеликою, хоча й більшою ніж в українських поселеннях, була частка вдівців і вдів.

Середній вік укладання шлюбу. З'ясування проблеми віку укладання шлюбу жителями першого шлюбу пов'язане для нас з певними труднощами, оскільки, як зазначалося, старобрядці не вели метричних записів, а у використаних нами джерелах, відповідно, вказаний лише вік. Спробуємо припустити, що бездітні

молоді подружжя є щойно одруженими, а для родин, які мають дітей, шлюбний вік встановимо, виходячи з віку старшої дитини. Таким чином, ми зможемо дізнатись про приблизний шлюбний вік юнаків і дівчат. Для своїх обрахунків довільно виберемо 300 шлюбних пар з слобод Воронок, Єленка, Климова, Клинци та Лужки, порівнюючи їх з 300 шлюбними парами із сусідніх українських сіл Топальської сотні Стародубського полку: Фурор, Сушани, Шумилівка та Замишів (див. табл. 4).

Таблиця 4

Орієнтовний шлюбний вік

Вік	Описні слободи				Українські села			
	Чоловіки	%	Жінки	%	Чоловіки	%	Жінки	%
< 15	—	—	4	1,3	3	1	13	4,3
15-19	14	4,7	57	19	39	13	63	21
20-24	64	21,3	120	40	85	27,7	118	39,3
25-29	81	27	71	23,7	89	29,7	65	21,7
30-34	56	18,7	30	10	52	17,3	32	10,7
35 – 39	40	13,3	10	3,3	23	7,7	7	2,3
40 – 44	24	8	6	2	5	1,7	1	0,3
45 – 49	13	4,3	1	0,3	2	0,7	—	—
>50	8	2,7	1	0,3	2	0,7	1	0,3
Разом	300	100	300	100	300	100	300	100

Отримані результати засвідчують, що переважна частина чоловіків і жінок брали шлюб у віці 20–29 років. Найвиразніше це простежується на графічному зображенні, яке демонструє, що жінок видавали заміж найчастіше з 20–24 років, а чоловіки одружувалися з 25–29 років (див. мал. 1). Разом із тим, чимала частка дівчат виходила заміж і у відносно ранньому віці – 15–19 років (20,3%). Серед чоловіків навпаки значного поширення набули пізніші шлюби – 30–34 роки (18,7%).

На підставі цих даних можна стверджувати, що мешканці «описних слобод» брали шлюб у пізнішому віці, ніж жителі полкових сіл. Це явище, на нашу думку, значною мірою було пов'язане з розвитком у слободах промислів та торгівлі, до яких було залучено чимало молодих чоловіків, і які передбачали часте і тривале перебування за межами слобод. На думку І. Абрамова, окрім поширення цього факту, ще однією причиною може також слугувати необ-

хідність досягнення певного матеріального добробуту перед вступом у шлюб¹¹. Дане твердження носить радше гіпотетичний характер, оскільки довести це важко, однак прийняти її як одне з можливих пояснень ми можемо.

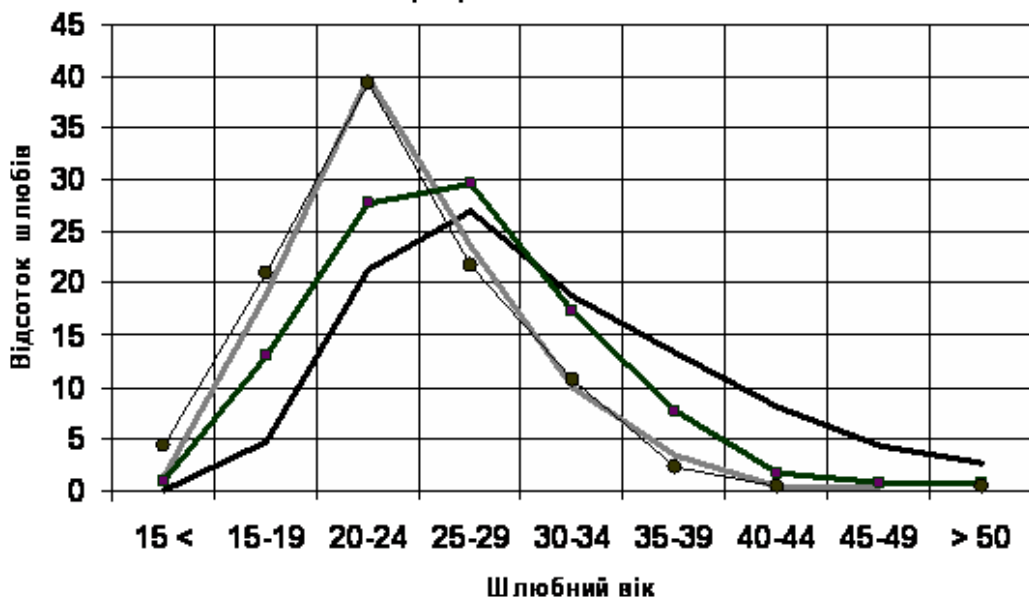
Більшість ранніх шлюбів у жінок припадає на 17–18-літніх, необхідно зауважити, що запропонований нами метод дозволяє побачити лише загальну динаміку шлюбності. Визначення реального віку вступу у перший шлюб можливе лише за наявності і врахування таких даних:

1. Відомостей про те, що в залучених до підрахунків сімейних парах вижили всі перші діти.

2. Інформації про можливих старших дітей, які на момент укладання опису могли бути повнолітніми, мати власні родини і жити окремо від батьків. У першу чергу, це стосується дівчат, які в результаті заміжжя, залишали батьківські сім'ї.

¹¹ «Мужчины женятся гораздо позже, не прежде чем добьются некоторого материального благополучия». (Абрамов И.С. Поездка в Стародубье // Материалы к изучению русского сектантства и старообрядчества / Под. ред. Владимира Бонч-Бруевича. – Вып. 3. – СПб., 1910. – С. 290).

Графіки шлюбності

— Чоловіки старовіри — Жінки старовіри — Чоловіки правосл. — Жінки правосл.

Оскільки врахувати ці обставини було неможливо внаслідок відсутності відповідних даних в реєстрі, то для визначення середнього віку вступу в перший шлюб, звернемося до методики запропонованої французькими вченими. Знаючи у кожній віковій групі до 50 років, частку тих слобожан, які не взяли шлюб – C (табл. 3), спробуємо вирахувати середній вік вступу старовірів у перший шлюб – i . Обчислення проводитиметься за такою формулою:

$$i = 10 + \frac{5(C_{10-14} + C_{15-19} + \dots + C_{45-49}) - 40C_{50}}{1 - C_{50}}^{12}$$

За нашими даними середній вік вступу у перший шлюб:

для чоловіків

$$i = 10 + \frac{5(2,877) - 40(0,068)}{1 - 0,068} = 10 + \frac{11,68}{0,932} = 22,5$$

для жінок:

$$i = 10 + \frac{5(2,018) - 40(0,027)}{1 - 0,027} = 10 + \frac{9,1}{0,973} = 19,3$$

Аналогічні обрахунки проведемо й з даними по українських селах, які демонструють середній шлюбний вік для чоловіків:

$$i = 10 + \frac{5(2,620) - 40(0,007)}{1 - 0,007} = 10 + \frac{12,82}{0,993} = 23,7$$

для жінок:

$$i = 10 + \frac{5(1,811) - 40(0)}{1 - 0} = 10 + \frac{9,055}{1} = 19,1$$

Отже, наші обчислення вказують на те, що чоловіки в «описних слободах» одружувались, а дівчат видавали заміж фактично в одному віці, що й в українських селах. Зауважимо також, що отриманий нами результат значно вищий від тих показників, що їх наводить Б. Миронов для регіону Центральної Росії, звідки походили предки більшості старообрядців (15–16 років для жінок і 16–18 для чоловіків)¹³, і тяжіє до європейського типу шлюбності, для якого характерний більш пізній вік першого шлюбу¹⁴.

Розглянемо різницю у віці між подружжям. Як правило, перевага належала чоловікам, хоча у 29 випадках старшими були жінки (див. табл. 5).

¹² Анри Л., Блюм А. Названа праця. – С. 49.

¹³ Миронов Б. Названа праця. – С. 167.

¹⁴ Хаджнал Дж. Європейський тип брачності в ретроспективі // Брачність, народжує, семья за три века. – М.: Статистика. – 1979. – С. 23–33.

Вікова різниця між чоловіками та дружинами

Різниця	Описні слободи		Українські села	
	Кількість випадків	%	Кількість випадків	%
0-4	99	33	128	63,7
5-9	85	28,3	76	25,3
10-14	53	17,6	20	6,7
15-19	21	7	5	1,7
> 20	13	4,6	4	1,3
Старші дружини	29	9,6	4	1,3

Таблиця засвідчує, що найбільший відсоток як у полкових селах, так і в «описних слободах» становили ті шлюбні пари, де подружжя були ровесниками, або чоловіки старшими від дружин не більше ніж на чотири роки (63,7% і 33%). На другій позиції знаходяться подружжя з різницею 5–9 (25,3% і 28,3%). Саме ці дві категорії становили у старовірів переважну більшість (61,3%), а серед православних – основну масу шлюбних пар (89%). У середньому, в поселеннях старообрядців чоловіки були старшими від своїх дружин на 7 років. Проте ми не можемо стверджувати, що шлюби з великою віковою різницею між партнерами були винятковими. Такі випадки траплялися доволі часто (4,6%), наприклад, мешканець Клишів Семен Щукін був старший за свою дружину Соломониду на 24 роки, а Семен Мишкін з цієї ж слободи – на 22. Показово, в обох випадках маємо справу з першими шлюбами, а не повторними.

Поширення таких нерівних шлюбів пов'язане, на нашу думку, як мінімум з трьома факторами: 1) чисельна перевага чоловіків на шлюбному ринку перешкоджала частині з них знайти собі пару серед представниць свого покоління; 2) ставлення до шлюбу як до необхідної умови досягнення певного рівня матеріального благополуччя. З цієї причини чоловіки поважного віку намагались брати собі молодих дружин. Відповідно й батьки, які віддавали дочок заміж, цікавились, у першу чергу, не віком наречених, а рівнем їхнього добробуту; 3) замкнутість групи й особливості віровчення зумовлювали відносну вузькість шлюбного ринку, змушуючи частину старовірів шукати

супутницю життя серед представниць значно молодших вікових груп.

Порівняно з населенням слобод середня вікова різниця в українських парах була набагато меншою – 3 роки. Крім того, значно рідше зустрічаються шлюби з великою віковою різницею, коли чоловіки були набагато старшими за дружин – 3%, а вікову перевагу жінок можна скоріше вважати винятком – 1,3%. Це, на нашу думку, зайвий раз вказує на те, що інститут шлюбу в «описних слободах» мав свої особливості у порівнянні з рештою поселень мікрорегіону, що, в свою чергу, засвідчує своєрідність старообрядницького соціуму взагалі.

Шлюбний ринок. Спробуємо з'ясувати ситуацію на шлюбному ринку. На жаль, Рум'янцевський опис майже не містить даних, які б дозволили проаналізувати це питання, тому для свого дослідження використаємо матеріали ІV (1782) ревізії. Щоправда, ревізьські реєстри, які є у нашому розпорядженні, стосуються лише половини з досліджуваних слобод. До того ж, чотири з них, що описують Климову, Демону, Шеломи та Злинку¹⁵, включають лише ту частину населення, яка була записана селянами, залишаючи поза своєю увагою купців та міщан. Лише реєстр слободи Клишів¹⁶ охоплює всіх мешканців, які проживали там на момент ревізії. Незважаючи на те, що ці розбіжності можуть суттєво вплинути на загальну картину шлюбного ринку, ми вважаємо за потрібне включити їх у своє дослідження. Використання цих, хай і неповних, даних дозволить чіткіше уявити варіативність шлюбного вибору.

Спочатку зауважимо, що значною мірою на формування ринку впливали деякі ментальні

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 1907, оп. 1, спр. 389.

¹⁶ Там само. – Ф. 206, оп. 3, спр. 7393.

установки того часу, насамперед етнічні та релігійні, що забороняли шлюби між іноземцями та іновірцями¹⁷. Це, в свою чергу, зменшувало можливості у виборі партнерів і певною мірою звужувало шлюбне коло. Саме тому, очевидно, серед шлюбних партнерів ми майже не зустрічаємо представників різних етносів¹⁸.

Підрахуємо у кожній із слобід число жінок, яких видали заміж, і число жінок, яких взяли заміж за період між III (1765) та IV (1782) ревізіями, з'ясуємо у такий спосіб географію шлюбного ринку, що дозволить нам визначити розміри шлюбного кола. Продемонструємо отримані результати на прикладі таблиці (див. табл. 6).

Отже, за період між III (1765) і IV (1782) ревізіями заміж було видано 282 особи; більше половини – у межах своїх населених пунктів: Клинці – 63,6%, Климова – 58,3%, Деменка – 46,6%, Шеломи – 50%, Злинка – 67,7%. Значна частка наречених видавалась також у сусідні старовірські слободи, переважно ті, які відносили до «описних»*. У Клинцях їхня частка становила 27,3%, Климовій – 41,6%, Деменці – 53,3%, Шеломах – 50%, а Злинці – 29%. Зовсім незначна частина була видана до Ветковських слобод**, а решта у віддаленіші регіони, – переважно міста Центральної Росії (ці особи, як правило, виходили за купців). Ці дані засвідчують певну локалізацію шлюбного ринку.

Таблиця 6

Шлюбний ринок «малоросійських описних розкольницьких слобод»

Слободи	Клинці		Климова		Деменка		Шеломи		Злинка	
	Видані	Взяті	Видані	Взяті	Видані	Взяті	Видані	Взяті	Видані	Взяті
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Ар донь	12	18								3
Беляєв	2	1								
Білорусія ^I	2	6		2					1	6
Воронок	5	6		2						
Деменка		1			7	18		1		1
Добрянка		2	1						1	
Єленка	2	11	1	1						
Єлесавет ^{II}	1									
Зибка	23	12	3	3	1	6		1		5
Злинка	3		1		2	3		1	21	33
Калуга	5	5		1						
Климова	8	10	21	6	1	4		2	2	2
Клинці	126	161								
Курськ		1								
Лужки	1	3								

¹⁷ Див: Русские. – С. 421; Цатурова М.К. Названа праця. – С. 13; Савельєва О.А. Образ чужого в старообрядческом фольклоре: к проблеме этноконфессиональной самоидентификации // Одиссей. Человек в истории. История в сослагательном наклонении? – М.: «Наука», 2000. – С. 208.

¹⁸ Щоправда, у використаних джерелах зустрічаються записи про осіб «полської нації» та «малоросійського прирожденія» (останніх зовсім мало, лише два випадки – Ю.В.) ідентифікувати їх, особливо перших, з представниками конкретних етносів не можна, бо національність пов'язувалась у той час скоріше з територією, ніж з народом. Підтвердженням цього може слугувати той факт, що більшість старовірів, які втікали з районів Центральної Росії на територію Речі Посполитої до колонії Ветки, прийшовши через рік два в «описні слободи», називали себе «уроженцями полської нації», (див.: ЦДІАК України. – Ф. 59, оп. 1, спр. 4555, арк. 33).

* Усього на землях Північної Малоросії було засновано 17 старообрядницьких слобод. 3 1715 по 1782 р. 14 з них перебували під спільним адміністративним управлінням Київської губернської канцелярії і носили офіційну назву «Государевы описные малороссийские раскольничьи слободы». Знаходились вони на землях Стародубського (12 слобод) і Чернігівського (2) полків Гетьманщини. Інші три слободи (Ар донь, Свяцька і Тимошкін Перевіз) перебували у підданстві Києво-Печерської лаври.

** Ветка – колонія заснована старообрядцями повівського напрямку на поч. 70-х рр. XVII ст. за польським кордоном на однойменному острові р. Сож. Досить швидко В. перетворилась на головний центр біглоповівщини. Там виникло 14 слобід з населенням понад 30 тис. чол. У 1735 р. царські війська здійснили т. зв. першу «вигонку» В. Старообрядці були повернуті до Росії. Проте незабаром В. знову розрослась. Остаточно її було розгромлено в результаті другої «вигонки» у 1764 р. Більшість населення В. перейшло на Стародубщину, яка зайняла провідне місце в повівщині.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Малорос. ^{III}		1		1						
Мар. Буда ^{IV}		1								
Митьківка	3	5	3			1			1	
Млинка		2								
Мосальськ		1								
Москва	2	1		1						
Одоев	1									
Радуль			1							
Рильськ		1								
Свяцька		2			1	3		2	3	1
Сер. Буда ^{IV}	1									
Стародуб	1									
Т.Перевіз ^V				1						
Чуровичі			1	2			1			1
Шеломи		3	4	2	3	1	1	5	2	2
Ярославль		1		1						
Всього	198	255	36	23	15	36	2	12	31	54

I. Йдеться про старообрядницьку колонію Ветку та інші поселення, що знаходились на території сучасної Білорусі. II. Так, у документі, очевидно, мається на увазі фортеця Св. Єлизавети, де проживало чимало купців-старообрядців. III. У документі, про них написано: «*малоросійської породи*», можливо етнічні українки. IV. Марчїніхіна Буда, Середина Буда – населені пункти глухівського полку, у яких частково проживали старовіри. V. Тимошкін Перевіз – старообрядницька слобода, яка знаходилась у підданстві Києво-Печерської лаври.

Незважаючи на доволі широкий спектр слобід у шлюбних стратегіях простежуються й певні пріоритети: з Клинців найбільше було видано до Зибкої – 23 особи та Ардоні – 12, з Климової до Шоломів – 4 та по 3 – до Зибкої й Митьківки і т. д. Це, на нашу думку, можна пояснити, з одного боку, відстанню між населеними пунктами, а з іншого – їхніми економічними, а то й адміністративними зв'язками. Проте важко сказати, який з чинників відіграв вирішальну роль. Наприклад, відстань від Клинців до слободи Ардонь, яка не належала до «описних слобод», а знаходилась у віданні Києво-Печерської лаври, становила близько 6 верст, але більше наречених видали до Зибкої, що знаходилась за 36 верст. Така сама ситуація склалася у Климовій, з якої дівчат видали переважно до віддаленої слободи. Найдальшим місцем «експорту» слобідських наречених була Москва, до якої віддали двох дівчат з Клинців.

Інакше становище склалося із «імпортом» наречених; лише у двох слободах більшість наречених походили з того ж населеного пункту (Клинцях – 63,1% та Злинці – 61,1%); у Деменці таких була рівно половина (50%), а у Шоломах та Климовій меншість (41,7% і 26,1%). Що стосується пріоритетів, то до Клинців більшість наречених прибула з Ардоні, Зибкої, Єленки та Климової, до Деменка – з Зибкої, а до Злинки – з Білорусії. У двох інших поселеннях (Климова та Шеломи) шлюбний ринок рівномірно розсіяний. Найвіддаленішим місцем, звідки взяли наречених, було місто Ярославль (одну дівчину до Клинців і одну до Климової).

Таким чином, проведене нами дослідження дозволяє дійти таких висновків:

1. Шлюбний ринок жителів «описних розкольницьких слобод» обмежувався представниками їхньої релігійної спільноти, що мешкали в тих же «описних слободах» та суміжних з ними, або й віддаленіших поселеннях старовірів (Територія Речі Посполитої, Москва, Ярославль тощо).

2. Шлюбних контактів з українським православним населенням, за винятком двох поодиноких випадків, не відбувалось. Не простежуються вони і в залучених до аналізу українських селах. Отже, можемо припустити, що шлюби між старовірами росіянами та православними українцями були вкрай винятковим явищем. Найімовірніше, цьому перешкождали релігійні, етнічні та світоглядні відмінності.

3. Шлюбний ринок для більшості наречених обмежувався територією власних слобод. Разом з тим, чимало «виданих» (38,3%) та «взятих» (41,3%) походили із суміжних, а той віддаленіших старовірських поселень. Якщо брати до уваги лише Північну Гетьманщину, то відстань до окремих населених пунктів становила понад 100 верст. Так, від слободи Клинци до Середини Буди, куди видали одну наречену, дорівнювала 150 верст, а до Добрянки звідки взяли двох, – 114. Від Климової до Радулї, куди видали іншу, – 132 версти. Враховуючи стан тогочасних транспортних засобів та доріг, контакти між слободами були досить ускладнені. На думку російського дослідника В. Пушкова, такі віддалені пошуки наречених були пов'язані з доволі суворими шлюбними правилами, які забороняли старообрядцям одружуватись навіть з дуже далекими родичами – вище восьмого коліна¹⁹.

Тривалість шлюбу. З'ясування питання тривалості шлюбів утруднюється аналогічною проблемою – відсутністю метричних записів, точніше, відсутністю даних про дату укладення шлюбу. Однак, у ревізьких реєстрах фіксуються дати смерті одного, а то й обох членів подружжя. Спробуємо за віком старших дітей вирахувати рік укладення шлюбу.

Для проведення необхідних обрахунків використаємо матеріали двох найбільших ревізьких реєстрів, які є у нашому розпорядженні – Клинців та Злинки. Підбірка подружніх пар для аналізу відбувалася з урахуванням таких даних: а) відображення у документі часу припинення шлюбу; б) наявність дітей, оскільки лише за їхніми віковими параметрами ми змогли визначити приблизну дату початку шлюбу. Виявилось, що цим вимогам відповідала 141 сімейна пара – 124 у Клинцях і 17 у Злинці. Кількісна різниця пояснюється тим, що в останньому випадку, як уже зазначалось, реєстр охоплює лише частину населення слободи. Однак, на нашу думку, це суттєво не впливало на отримані результати, бо показник тривалості шлюбу по кожній із слобод мав невелику різницю – 19,3 роки у Клинцях і 17,3 – в Злинці. Середня тривалість шлюбу становить 18,3 роки.

Отримані дані, безперечно, носять лише орієнтовний характер, однак, дають можливість точніше охарактеризувати кілька важливих аспектів проблеми шлюбності. Отже, середня тривалість шлюбів, за нашими даними, серед старообрядців Стародубщини не перевищувала 20 років. У повсякденній практиці залучених до аналізу подружніх пар середня тривалість шлюбу від 1 і до 52 років (див. табл. 7).

Таблиця 7

Тривалість шлюбу

Роки	Число	%
1 – 4	4	2,8
5 – 9	23	16,3
10 – 14	26	18,4
15 -19	29	20,6
20 – 24	23	16,3
25 – 29	13	9,2
30 – 34	11	7,8
35 – 39	4	2,8
> 40	8	5,7

Найбільша частка припадає на ті пари, де тривалість шлюбу становила 15–19 років (20,6%), другу сходинку посіли подружжя, які прожили по 10–14 років (18,4%), а третю поді-

лили сім'ї, що існували по 5–9 і 20–24 роки (по 16,3%). Як бачимо, коротких (1–4 роки) і довготривалих (35–39) шлюбів найменше по 2,8%. Із усіх розглянутих випадків найдовше (52 роки) тривав шлюб Івана і Софії Лазаревих²⁰ із слобо-

¹⁹ Пушков В.П. Ревизская сказка 1795 г. По сельцу Сепыч как источник по истории старообрядцев Верхокамья // Мир старообрядчества. История и современность. – Вып. 5 / Отв. ред. Поздеева И.В. – МГУ.: Изд-во МГУ, 1999. – С. 49.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 206, оп. 3, спр. 7393, арк. 11.

ди Клинець, а найкоротшим – усього рік – Філіпа та Марії Малових²¹ з того ж населеного пункту. Причиною його припинення стала смерть чоловіка. Згідно з тогочасними російськими сімейними звичаями: «*Брак прекращался в связи со смертью одного из супругов, разводом по основаниям, предусмотренным законом и признанием брака недействительным*»²². За нашим джерелом, саме смерть одного із членів подружжя була основною причиною припинення шлюбу. Найчастіше помирали чоловіки. У 90 з 141 розглянутої нами пари шлюб припинився саме у результаті чоловічої смерті і лише в 32 – жіночої.

Ще однією причиною, не врахованою попередніми дослідниками²³, була рекрутчина²⁴. Підставою, на основі якої ми вважаємо, що рекрутчина припиняла шлюб, є факти повторного заміжжя дружин осіб, відданих у солдати, зафіксовані у ревізьких реєстрах.

Чи не є це свідченням того, що старообрядці, які докладали чимало зусиль для уникнення неприйнятної для них повинності, прирівнювали рекрутів до померлих або до позначених печаттю Антихриста?²⁵ Відповідно, їхні дружини вважались вільними від шлюбних зобов'язань і мали право виходити заміж повторно.

Усього повторних шлюбів у слободі Клинець було укладено 51, або 17,7% від загальної кількості одружених. З них 34 припадає на чоловіків і 17 на жінок (у шести з них перших чоловіків забрали в рекрути). Якщо ж порівняти ці дані з числом тих, хто втратив свою пару між ревізіями, то виходить, що число повторно одружених серед чоловіків навіть перевищило число померлих дружин. І хоча це пов'язано з

тим, що джерело зафіксувало й тих, які вступили в повторний шлюб ще до III ревізії, на загальну тенденцію воно суттєво не вплинуло – майже всі овдовілі чоловіки намагалися вступити у повторний шлюб. З жінками ситуація інша – лише невелика частка вдів виходила заміж. На причинах цього явища ми вже зупинялись вище.

Середній вік вступу у повторний шлюб для чоловіків становив 41 рік, а для жінок – 32,6. Наймолодший з розглянутих нами чоловік, який одружився вдруге, мав 32 роки, а найстарший – 63. У жінок цей показник закономірно нижчий – 24 і 40 років.

Хоча тогочасні суспільні установки дозволяли брати й третій шлюб, у нашій слободі зафіксований всього один такий випадок. Але сам цей факт свідчить, на нашу думку, про те, що серед старовірів Стародубщини побутували традиційні для росіян погляди щодо кількості допустимих шлюбів – не більше трьох. Третій шлюб взяв Мирон Нікітін, якому на час його укладення виповнилось 33 роки. Уперше він одружився у двадцятирічному віці і упродовж дванадцяти наступних років поховав двох дружин. На жаль, використані нами джерела не дають можливості з'ясувати ще один важливий аспект шлюбних відносин – розлучення. Безумовно, вони мали місце. А згадуваний вище І. Абрамов навіть стверджував, що: «*расторжение брака явление довольно частое и проводится священником без особых формальностей*»²⁶. Однак перевірити, наскільки достовірне це твердження і чи можна його застосувати до другої половини XVIII ст., ми, на жаль, не в змозі.

Очевидно, незважаючи на певні особливості врівнення, інститут шлюбу розглядався

21 Там само. – Арк. 85.

22 Цатурова М.К. Названа праця. – С. 65.

23 Див.: Власова И.В. Брак и семья у русских (XII – начало XX века) // Русские. – М.: Наука, 1999. – С. 416–431; Миронов Б. Названа праця. – С. 167–179.

24 Див.: ЦДІАК України. – Ф. 206, оп. 3, спр. 7393, арк. 93–99 зв.

25 Неприйняття старовірами рекрутчини пов'язане з двома обставинами – неминучим контактом з слугами Антихриста (клейма, які ставили рекрутам на лівій руці у вигляді чотириконечного хреста, вони трактували як антихристову печать (Дет. див.: Панченко А.А. Христовщина и скопчество: фольклор и традиционная культура русских мистических сект. – М.: ОГИ, 2002. – С. 377.) та необхідністю гоління бороди, яке у старообрядництві вважається одним із смертних гріхів. (Дет. див.: Вургарт С.Г., Ушаков А.И. Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря. – М.: Церковь, 1996. – С. 54). Свідчення про те, що мешканці «описних слобод» ставилися до нього саме так, знаходимо у донесенні підполковника О. Шмакова у Київську губернську канцелярію датованому 1774 р.: «*Здеиши слобод обыватели брадобритие почитают за всякий себе грех и за душевное повреждение*». Бажання уникнути його було настільки сильним, що «*многие приступают принять себе смерть нежели бороду брить, как и ныне при видении нашем происходило*» (Там само. – Ф. 59, оп. 1, спр. 7445, арк. 1.) Вірогідно, що за таких обставин рекрутів могли прирівнювати до померлих.

26 Абрамов І.С. Названа праця. – С. 293.

старообрядцями у руслі загальноприйнятих серед етнічних росіян того часу норм. Тобто, шлюб був запорукою матеріального благополуччя і визначав суспільне становище. Відповідно до цих настанов вибудовувалась і шлюбна стратегія: прагнення увійти до заможної родини, отримати додаткові робочі руки, привести в дім робітника чи робітницю. Тому при виборі шлюбних партнерів провідну роль відігравав розрахунок²⁷. Звідси – ранні шлюби та значна вікова різниця між подружжям. Досить часто жєнихи до одруження навіть не знали своїх наречених²⁸. Кохання за цих умов не могло відігравати якогось суттєвого впливу на процес укладення шлюбу. Проте й говорити про повну його відсутність серед слобідських старообрядців теж не можна. На нашу думку, яскравим свідченням існування цього почуття є фіксація джерелами позашлюбних зв'язків, які засвідчуються загадками про незаконнонароджених дітей.

У ревізьких реєстрах ми знайшли вісім осіб, про яких прямо чи опосередковано сказано, що вони безбатченки. Формула запису для таких дітей і підлітків виглядала, як правило, так: *«незаконнорожденный после ревизии по крестному отцу Дементьев Мартин»*²⁹. При позначенні незаконнонароджених дорослих у більшості випадків залишалась лише друга частина фрази, яка вказувала на відсутність рідного батька. Сам факт такого запису, на нашу думку, свідчить про загалом неприхильне ставлення громади до байстрюків. Навіть ставши дорослими, вони змушені були носити тавро, яке вказувало на їхню «інакшість». В одному випадку ця неприхильність простежується і в самому реєстрі, коли замість відносно нейтрального *«незаконнорожденный»* зустрічаємо осудливе *«зозорно прижитой»*³⁰.

Щоправда, за твердженням Б. Миронова, старовіри на відміну від православних не так суворо ставилися до позашлюбних зв'язків, а діти, народжені від них, не зазнавали дискримінації³¹. Підтвердженням цієї тези, може слугувати, на

нашу думку те, що в «описних слободах» такі діти доволі часто бралися на виховання бездітними сім'ями або приймалися заможними односельцями як робітники. Принаймні двічі щодо байстрюків записано: *«...приёмьши вместо сына ...»* і один раз *«приёмьши вместо работника»*³². Отже, позашлюбні зв'язки мали місце в середі старообрядців Стародубщини. За нашими підрахунками, вони фіксуються лише для 1% осіб шлюбного віку, відображених у ревізьких реєстрах.

Коротко підсумуємо отримані дані про функціонування інституту шлюбу в «описних слободах»:

1. Поза межами шлюбу залишалось незначне число старовірів. Їхня частка у загальній масі слобідського населення була відносно невеликою і становила для чоловіків 0,068, а для жінок 0,027. Однак у порівнянні з православними мешканцями полкових сіл, неодруженими залишалось чимало старообрядців (0,007 – для чоловіків і 0 для жінок);

2. Середній шлюбний вік становив для чоловіків 22,5 року, а для жінок – 19,3. Це, в свою чергу, вказує на те, що чоловіки і жінки в «описних слободах» брали перший шлюб фактично у такому ж віці, як і в інших населених пунктах Стародубського полку (чоловіки в 23,7 року, а жінки в 19,1). Однак отримані нами дані значно перевищують аналогічні тогочасні показники як для центральних регіонів Росії, так і для України;

3. Середня вікова різниця між подружжям була більш ніж у двічі вищою, ніж серед православних українців (7 років проти 3). Частіше, порівняно з православними українцями, старообрядці укладали сімейні союзи, в яких жінки були старшими за чоловіків. Значного поширення набули також шлюби з великим віковим розривом.

4. Стародубські старовіри вступали в шлюбні зв'язки виключно з представниками свого етносу та релігійної групи, що, відповідно, обмежувало шлюбний ринок. Це, в свою чергу, призвело до збільшення кількості шлюбних

²⁷ Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. – М., 1977. – С. 86 – 87.

²⁸ Абрамов І.С. Названа праця. – С. 292.

²⁹ ЦДІАК України. – Ф. 206, оп. 3, спр. 7393, арк. 18.

³⁰ Там само. – Арк. 98 зв.

³¹ Миронов Б.Н. Социальная история России. – С. 183.

³² ЦДІАК України. – Ф. 206, оп. 3, спр. 7393, арк. 79, 98, 21.

контактів за межами Малоросії на території Речі Посполитої та Росії.

5. Середня тривалість шлюбу становила 18 років. Найбільш поширеною причиною його припинення була смерть одного з членів подружжя. Щоправда, наші джерела вказують на ще одну, нетипову, причину – рекрутчину.

6. Розподіл населення за шлюбним станом засвідчив – основна маса населення вступала до шлюбу лише один раз. Менш пошире-

ними виявилися повторні шлюби, які прагнули взяти майже всі овдовілі чоловіки. Закономірно, що серед них частка тих, хто укладав другий шлюб, була значно більшою, ніж серед представниць слабкої статі. Треті шлюби зустрічалися надзвичайно рідко.

7. Позашлюбні зв'язки, хоча й мали місце в слободах, але не набули значного поширення, однак ставлення до них громадської думки було набагато толерантнішим, ніж у православних.